

KÂŞGARLI MAHMUD VE
Dîvânü Lugâti't-Türk

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

KÂŞGARLI MAHMUD VE DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK

YTB Yayınları: 62
Araştırma Eserler Dizisi
ISBN: 978-975-17-6077-7

Editörler
Bilal Kemikli
Mehdin Çiftçi

Proje Asistanları
Okan Uzunöz
Edibali Karabıyık

Görsel Tasarım ve Uygulama
Pınar Coşgun
Ajans Düş Pınarı

Baskı ve Cilt

Başak Matbaacılık Tanıtım Hizmetleri
İth. İhr. A.Ş.
Anadolu Bulvarı Meka İş Merkezi No:5
Kat:7 Gimat-Yenimahalle/Ankara
Matbaa Sertifika Numarası: 51529

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara, Aralık 2024

Baskı Miktarı
1.Baskı, 1.000 Adet

© TÜM YAYIN HAKLARI

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞINA AİTTİR.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen bu yayında yer alan makale/metin ve görsel malzemeler ve metinlerde dile getirilen görüşlerin sorumluluğu ile telif konusunda doğacak maddi ve manevi tüm hukuki sorumluluk editörler ve metin yazarlarına aittir. Kitapta yer alan görüşler mutlak surette YTB'nin resmî politikasını yansıtmaz.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk
Bilal Kemikli, Mehdin Çiftçi
Başak Matbaacılık Tanıtım Hizmetleri İth. İhr. A.Ş.

1. Kâşgarlı Mahmud, 2. Dîvânü Lugâti't-Türk, 3. Tarihî, sosyal ve kültürel ilişkiler

YTB Yayınları

Oğuzlar Mah. Mevlana Bulvarı No: 145 P.K: 06520 Balgat - Ankara
Tel: 0(312) 218-40-00 Faks:0(312) 218-40-49
info@ytb.gov.tr kep adresi: ytb@hs01.kep.tr
Sertifika Numarası: 67797

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Tercüme Zorluğu ve Eserden Bugünkü Türkçeye Katkılar

Mustafa S. Kaçalın*

1. Giriş

Dîvânü lugâti't-Türk'ün çeşitli tercüme denemeleri, yarım tercüme, tamamlanmış ama yayımlanmamış tercüme bulmakla birlikte basılı ilk Türkçe tercümesi Besim Atalay'a ait olan üç ciltlik tercümedir (Ankara 1940-1943 [I, 1940; II, 1940; III, 1941; Dizin 1943]). Bu tercümenin ardından, Seçkin Erdi ile Serap Tuğba Yurteser'in (2005), Fuat Bozkurt'un (2012, 2017), Ahmet B. Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun (Ankara 2014) ve Mustafa S. Kaçalın'ın (2019, 2023) tercüme bulmaktadır. Her tercüme, *Dîvân* çalışmalarına ilerleme kaydettirmiştir. Bu tercüme dışında *Dîvân* çalışmalarına ilerleme kaydettiren çeşitli incelemeler, özel sayılar ve bildiri kitapları da basılmıştır. Bu çalışma da *Dîvân* çalışmalarına katkı sunabilecek çeşitli notlardan müteşekkildir. Bu notlar iki kısma ayrılabilir. Birinci kısımda eserin metni için düzeltme teklifleri sunulmuş ve *zargunc-mud* ve *muyân* kelimeleri ele alınmıştır. İkinci kısım ise Bugün Türkiye Türkçesinde değişik kelimelerle karşılanan, lakin vaktiyle *Dîvânü lugâti't-Türk'te* karşılığı bulunan bazı kelimeler ve yapılar üzerine köken ve anlam bilgisine dair notlar ile günümüz Türk-

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, mskacalin@29mayis.edu.tr

çesinde kullanılır olan yeni kelimeler için *Divân*'dan çıkarılan kısa bilgi notlarından oluşmaktadır.

2. İki Düzeltme Teklifi

Çeviri biliminde tercümanların eserin aslına ihanet ettiğini îmâ eden bir söz vardır: *Traduttore traditore* 'Mütercim haindir.' İşbu ithama uğramamak için, ince ayrıntıları titiz bir gözle okumaya çalışmak lazımdır. Türk dilinin bu en eski ve kıymetli sözlüğünü tercüme etme işinin ne büyük zorluklar barındırdığı muhakkaktır. İşte müdekkik mütercimlerin yaşayabileceği güçlükleri iki örnek üzerinden açıklamaya çalışsan bu kısımda eserin metni içinde madde başı olarak yer alan *zargunc-mud* ve *muyân* kelimeleri mevzubahis edilmiştir.

Kâşgarlı'nın *zargunc-mud* kelimesi için verdiği Arapça karşılıklar incelendiğinde kelimenin günümüzdeki Türkçe karşılığını bulmada elbette onun sunduğu açıklamalar dikkate alınacak, ipuçları değerlendirilerek kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılığı tam ve kesin olarak tespit edilmeğe çalışılacaktır. Bu iş, yer yer mütercimi zora sokabilmektedir.

Sogdca bir alıntı olan *zargunc-mud* *DLT*'de iki yerde geçer.¹

- (i) *zargunc-mūd* [13-7a/4] huva ismu al-sincilāṭi.
- (ii) *zargunc-mūd* as-sincilāṭu. [264-132b/14] va-hva 'llaḍi yusammá bi 'l-fārsiyyati balang-muşg.

Bu maddede anlatılan bitkiyi anlamak ve bugünkü Türkçedeki tam karşılığının ne olduğuna karar verebilmek için kelimenin *DLT*'de geçtiği ikinci tarifte yer alan Farsça *palang-mişk*'in ne olduğuna bakâlim. Kelime hakkında Farsça sözlüklerde şu bilgilere ulaşılır:

palang-mişk *baranc-muşk* manasınadır ki zikr olındı.² *bīd-muşk* (~ *bīd-moş*) 'misk kokulu bir çalı adı'³ ma'nāsınadır ki sulṭānī söğüd ve қоқар сорқун

¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (London: Oxford University Press, 1972).

² Tebrîzî, Muhammed Hüseyin b. Halef, *Tibyân-ı nâfi' der Terceme-i Burhân-ı katî*, çev. Mütercim Asım Efendi (İstanbul: 1287/1870-1871), 1/381.

³ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (London: 1892), 325.

ta'bir olunan söğüd ağacıdır.⁴ Bağdad'da yetişen misk kokulu bir bitki. Pars gibi benek benektir.⁵

Bu durumda kelimenin eserin yazıldığı dönemdeki Türkçe karşılığının *pars ypar* 'pars otu' olması ihtimali doğmaktadır. Bugünkü Türkçede de *pars zambağı*, *kaplan postu*, *kaplan çiçeği* (*lilium tigrinum*) adında bir çiçek mevcuttur (sonradan bitkinin adının Latincesi bitki bilimi âlimlerince *lilium lancifolium* olarak değiştirilmiştir). Şimdi günümüz mütercimi sözlüklerdeki bilgileri birbirine bağlayarak *pars*, *kaplan* kelimeleriyle ilişkili olan, "hoş kokulu" ve "benekli" de olan bir bitkinin peşine düşecek ve bugünkü Türkçede kelimeyi hangi bitki adıyla karşılayacağını belirlemeğe çalışacaktır. Burada da başka ek bilgiler mütercimin yardımına koşar: *Pars* kelimesinin gerek adıyla gerek görüntüsüyle bağlantılı olduğu veya olabileceği kelimeler... Bu kelimeler mütercimin zihninin iyice karışması için gereklidir. Çünkü sular bulanmadan durulmaz: Avrupa dillerindeki *leo-pard* 'benekli aslan' Türkçedeki *bars* ~ *pars* 'benekli arslan' (< Sogdca *pwrd'nk purdang* = Sanskrit *prđaku*⁶ ve Arapçadaki *baraş* 'ak benek, alaca hastalığı'⁷ hep aynı kanatlı kelimeler olmalıdır⁸ ve bunlar mütercimin zihninin bir köşesinde hemen yerini alır.

Zarğunc-mūd ve *zarğunc-mūd* kelimeleri için *DLT*'de verilen tariflere dönersek her iki tarifte de kullanılmış olan Arapça *as-sincilātu* kelimesinin mütercimin zihnini karıştırmak için hazırolta beklediğini görürüz. Şöyle ki, kelimenin sözlüklerdeki anlamı çok bilindik bir çiçek olan ve hoş kokusuyla tanınan "yasemin"e tekabül etmektedir. Mütercimi yorma işine burada bir de imla karışır: Kelime Arapça sözlüklerde *as-sincilātu as-sincilātu as-sicilātu as-sicillātu as-siklātu as-siklātūn as-siklātūnī as-sicillātu* olarak farklı imlalarla kayıtlıdır. Bir kelimenin aynı dilin sözlüklerinde

⁴ Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 1/381.

⁵ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 255.

⁶ Bedrî'z-zamân Gharib, *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)* (Tehran: Farhang Publications, 1995), 330.

⁷ Hüseyin Atay vd., *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat* (Ankara: 1964-1981), 1/112.

⁸ Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975), 2/235, 4/428; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 368; Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı* (İstanbul-Wien: Simurg, 2002), 1/283; Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018), 658.

bu kadar farklı imla ile yer alması, o kelimenin alıntı olduğuna işaret edebilir. Bu ihtimalden dolayı *as-sincilātu* kelimesinin aslen Arapça olmadığı şüphesi doğar. Bu şüpheyi kuvvetlendiren başka deliller de vardır: Kelimenin yapısı ve sonunun /us/ ile bitiyor oluşu. Bu son delil kelimenin Yunan ve Latin kaynaklı olabileceğine işaret ederek adı geçen dillerin sözlüklerinin de masada yerini almasını gerektirir. Nitekim ilgili sözlüklere bakılınca Latince *sigillātus* kelimesiyle karşılaştırılır. Bu noktada kelimenin Arapça şeklindeki türeme /n/ sesinin açıklaması ses bilgisi verilerine başvurularak şöylece yapılabilir: Benzer türeme Türkçede son hecede (*kalıç > kalınc, mihakk > mihenk, tuş > tunç, tüvek > tüfenk* örneklerinde) görüldüğü gibi, Arapçada birinci hecede görülür. Arapça kelimelerde /n/ sesinin türediği başka örnekler şöylece sıralanabilir: *as-subūla*¹⁰ > *as-sunbūla*¹¹ ‘başak’, Ârâmîce *al-hizir* > Arapça *al-hinziru* ‘domuz’ gibi. Buradan hareketle Latince *sigillāt* kelimesinin Arapçaya *as-sincilāt* telaffuzuyla geçtiği tespit edilmiş olur; /n/ sesinin girmesi /l/ sesinin uzun (şeddeli) okunmasını ortadan kaldırmıştır. Kelimenin kökeni *sigillō* ‘tescil etmek, damgalamak, sicillemek’ 1. *sigillātus* ‘benekli, nakışlı, işlemeli, basmalı (kumaş)’ anlamları yanında ikinci anlam olarak ‘yasemin çiçeği’⁹ olarak da kaydedilmiştir. *as-sincilātu* kelimesi Arapça sözlüklerde de (‘Türkçeye yapılmış meşhur çevirilerinde de) “Ḥūb rāyihālu otlardan bir nevdır.”¹⁰ “Bir güne hoş-bō çiçekdir.”¹¹ kayıtlarıyla yer alır. Sonuç olarak kelime buraya kadarki açıklamalara göre “hoş kokulu yasemin” dir.

Kelime, Farsçaya da geçmiştir: *saculāt* Yünānīde yāsemīn ismidir ki ma‘rūf çiçekdir. Beyāzı ve sarısı olur. Fül [nilüfer, göl otu] daḥı bu nevdendir.¹² *sicilāt* Yunānīde ism-i yasemindir.¹³

⁹ Adolf Wahrmund, *Handwörterbuch der neu-arabischen und deutschen Sprache I. Band Neu-arabisch=deutscher Teil* (Giessen: 1876), 1/878.

¹⁰ Ebū Nasr İsmâil b. Hammād el-Cevherî, *Sihâhu'l-Huga*, çev. Mehmed bin Mustafa el-Vânî (İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1141/1729), 1/640.

¹¹ Firûzâbâdî, *el-Okyânüsü'l-basîf fi tercemeti'l-Kâmüsi'l-muhîf*, çev. Cenânioğlu Ahmed Âsım (İstanbul: 1268-1272/1852-1855), 2/477.

¹² Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 2/36.

¹³ Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 344.

Ancak, Türkçe madde başındaki *zarğunç-muda* gelince durum birden değişmeğe başlar. Bugün yeni Farsçada *mud* > *mud* kelimesi *boy* ‘koku’¹⁴ olarak kullanılan bir kelimedir. Kelime Sogdca *βwōd βōd* ‘misk, yıpar, hoş koku’¹⁵ olarak kaydedilmiştir. Buraya kadar sorun yok. Ancak, birleşik kelimenin ikinci kısmı olan *zarğunc* kelimesi yukarıdaki ile çelişkili bir durum ortaya çıkarmaktadır; zira kelime meşhur Farsça sözlüklerde ‘Bir bed rāyīhalu nebātdır. ÇİN semtinden getirürler. Hülbe-yi ÇİNİ ile müte‘ārefdir ki ÇİN boyı demektir. Yaprağı şedef yaprağına şebīh, tabī‘atı bārid ü raḥb ve yubūset-i miski dāfi‘dir’¹⁶ şeklinde tarif edilmektedir. Bu sözlükteki tarife benzer şekilde, başka sözlüklerde de tarifler ‘kötü koku’yu işaret etmektedir:

“Ġāyet bed-boy bir otdur. Vilāyet-i ÇİN’den getirürler. ḥable-yi çİNİ de derler. Sūdāb [sedef otu] yaprağına beḥzer. Tabī‘atı bārid ü raḥbdır. Ḥāşiyeti boy-ı müşkden ‘ārız olan yubūseti def eder.¹⁷ ÇİN’den gelen fena kokulu bir nebat ki ḥulbe-yi ÇİNİ ‘çemen otu’ = ÇİN boyudur.¹⁸

Bu açıklamalara göre kelime herhâlde şu bitki olmalıdır: *kokar ağaç* Sedef otugillerden, Avrupa’ya ÇİN’den getirilmiş, kısa zamanda yetişip boy attığı için bir gölge ağacı olarak dikilen, kötü kokan bir ağaç, kokar ağaç, -mundar ağacı, osuruk ağacı, yabani ceviz [*aylandoğ ağacı*, *aylandız ağacı*, *yalangoz ağacı* isimleri Latincesi üzerinden Türkçeye uydurulmuş biçim olarak görülüyor.] (*Ailanthus glandulosa*).¹⁹

Zarğunç kelimesi Pahlavi’de *zarğōn* ‘altın, yeşil, taze’²⁰ > *zar-yūn* ‘altın rengi, dağ lalesi, deniz şakayıkı, yeşil ve taze; sarı’²¹ olarak tarif edilmiş-

¹⁴ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 208.

¹⁵ Gharib, *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*, 113.

¹⁶ Tebrîzî, *Tibyân-ı nâfi*, 371; Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 615.

¹⁷ Şu‘ûrî Hasan Efendi, *Lisânu’l-Acem Ferheng-i Şu‘ûrî*, nşr. Ozan Yılmaz (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 3/2012.

¹⁸ Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1944-1951), 2/1070.

¹⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, haz. Mustafa Argunşah vd. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023), 2/2069.

²⁰ D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary* (London: Oxford University Press, 1971), 98.

²¹ Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 617.

tir. Kelime Arapçaya *zarcün* ‘üzüm asması ve teveği’²² olarak geçmiştir. Türkçedeki *mazeryun* ‘defne (*daphne mazereum*), sütleğen defnesi (*daphne laureola*) de buradandır.²³ *Zar-güncun* sonundaki /c/ Sogdcaya mahsus bir türemedir.

Sonuç olarak kelimenin Kâşgarlı tarafından “hoş kokulu bir bitki” olan Arapça *sincilâtu* kelimesiyle karşılanması müellifin bir hatası olarak mı görülmelidir? İşte mütercimi zor duruma sokan bir durum! Yukarıda sayılan kaynaklardaki kayıtlara göre ilk kelime olan *zarğunc*’un “ağır kokulu bir çiçek” şeklinde tarif edilmesi ve mana itibarıyla farklı zamanlardaki sözlükçülerin aynı tarifte ittifak etmiş olmaları dikkate alındığında müellifin hata ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumda müellifin adı geçen kelimeyi başka bir bitki ile karıştırmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmalıdır. Bu durumda tercüman ne yapar?

Tercüme zorluğuna ikinci örnek olmak üzere *muyân* kelimesine bakalım. *DLT*deki kayda göre *muyân* kelimesi için Kâşgarlı’nın verdiği karşılık şudur: at-*tawābu*. ‘sevap’. Sözlükte bu açıklamadan sonra o günkü Türk dillerinde yer alan türemişi verilmiştir: *muyānlık*. Kelime için yapılan açıklama da “yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat” şeklinde çevrilebilir ki şöyledir: “wa-minhu yusammá ’s-siḳāyatu ’llatī [520-260b/15] tubná ‘alá ’t-ṭarīḳi” Buraya kadar herhangi bir mesele yok gibidir. Ne var ki, kelime bir de *muyāncılık* şeklindeki bir maddebaşında geçer ve açıklamasında da “at-tawassuṭu [523-262a/16] wa ’ş-şulḥu bayna ’r-raculayni” denilmiştir. Kelimenin kullanılışı *sen muyāncılık ḳal* cümlesi ile örneklenmiş ve “ay tawassaṭa baynanā” şeklinde Arapçaya çevirilmiştir. Kelimenin aslı ile ilgili olarak Kâşgarlı “wa-aşluhu [523-262a/17] *muyān* li-*t-ṭawābi*” demiş, *muyāncılık* şeklinde türemişi olduğunu da kaydetmiştir. Kâşgarlı’nın Arapça olan açıklaması Türkçeye şöyle tercüme edilebilir: Miyancılık, aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına girme. *muyan* sevap. İşte tam da burada dikkatli bir mütercim farkedebileceği imlası aynı olan iki ayrı kelimenin olduğu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıttaki *at-tawābu* şeklinde Arapça açıklaması verilen

²² Fîrûzâbâdi, *el-Okyanûsü'l-basîṭ*, 2/643.

²³ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon / Kitâb-ı Ma’ânî-i Lehce* (Constantinople: 1890), 1656.

muyān kelimesi aslı Sanskritçe *pūnyadan*²⁴ alıntı olan bir kelimedir ve eski Türkçe metinlerde *buyan* olarak geçer.²⁵ Bu durumda Kâşgarlı'nın verdiği “at-tawassuṭu [523-262a/16] wa ’ş-şulḥu bayna ’r-raculayni” açıklamasının yer aldığı *myançılık* ‘at-tawassuṭu’ kelimesi ile ilgili açıklama yapmak gerekmektedir. Bu kelime, Farsça *miyāncīden* alıntı olmalıdır ve tercümede ayrı bir madde açılmalıdır. İsbetli bir dikkat ile yazmada bu farkı görmek, Arapça ve Farsça imla ile kelimeyi iki kere kaydetmek günümüz müdakkik müterciminin işi olmalıdır. Buna göre eser *myançılık* ‘aracılık’ diye yeni bir madde başı kazanmış olur. Müellif, bu kelimeleri yanılarak birleştirmişse tercüman ne yapsın?

3. DLT Hazinesinden Birkaç İnci

Yazının bu kısmında bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan bazı kelimelere, bazılarının manalarına, değişik kelimelerle karşılanan bazı kelimelerin de bizzat kendilerine *Dîvân*'daki kayıtlar üzerinden dikkat çekilmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı vaktiyle *Dîvânü lugâti't-Türk*'te karşılığı bulunan kelimelerdir; kimi dilin tabii seyrinin kimi de okunmamasının, fark edilmemesinin kurbanı olmuş; kelimelerden bazısı kaybolmuş bazısının anlamı başka kelimeye yüklenerek bugüne gelmiş kendisi kaybolmuş, bazısı da bugün başka anlamlarda kullanılır olmuştur. Dikkate sunulan kelimeler şunlardır: *bōy*, *ayak*, *yarpuz*; *bū*, *tū*; *karızan* ~ *kocakar*; *çekürge teg sū*, *dalyan* ~ *taylan*, *tayuk*; *doğa*, *dul*, *kız kōduz*; *huni* ve *koni*, *kurma*; *kuram kişiler*, *kur*; *kōş biçek*; *mangal*, *köçürme oçak*.

bōy al-ḳabīlatu. [170-085b/16] ar-raḥṭu wa ’l-ḳabīlatu wa ’l-‘aṣīratu. [505-253a/05]. Üçten ona kadar olan ve içlerinde kadın bulunmayan erkek topluluğu, üçten veya yediden ona kadar olan insan ve erkek topluluğu. Kabile. Aşiret. al-ḳawmu [371-186a/04] Kavim. buṭūn [020-010b/12] [020-010b/13] [505-253a/08]. Boylar. ḥizb [505-253a/10]. Grup.

²⁴ M, A. Monier Williams, *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with special reference to Greek, Latin, Gothic, German, Anglo-saxon, and other cognate Indo-European Languages* (Oxford: Clarendon Press, 189), 580, 632.

²⁵ Jens Wilkens, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislâmischen türkischen Texte aus Zentralasien III. Fremdelemente Band: 2: bodivan – Çigzin* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2023), 83-104; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 773.

bōy al-ḥulbatu [505-253a/04]. Yenilen bir ot. *Dîvânü lugâtî't-Türk'ten* sonra;

boy 'destan, hikâye' *boy* 'yan'. Lakin;

boy (< *bōd*) huwa ḳaddu 'l-insāni wa-ḳāmatuhu [495-248a/09]. İnsanın boyu.

Yukarıda görüldüğü üzere *boy* ve *bōy* kelimeleri aynı dönemde aynı imlâ ile yazılmış birbirinden mânâları itibarıyla farklı kelimelerdir. Bunlar, kendi içinde altı mânâsı olan, ikişer ayrı madde başı olan, sonradan iki yeni mânâ daha kazanmış olan ve bugünkü *boydan* tamamen ayrı olan kelimelerdir. Kâşgarlı'nın *Dîvân'*ında, bu durumda olan başka Türkçe kelimelere de rastlanır: *ayaḳ* 'kâse' *ayaḳ* (< *adaḳ*) 'ayak (uzuv)'. *yarpuz* al-ḥabaḳu wa-huwa nabtun [461-231a/10]. 'yarpuz otu' *yarpuz* an-nimsu. wa hiya dābbatun taḳtulu 't-tu'bāna [461-231a/11]. 'firavun faresi, yılan yiyen bir hayvan' gibi.

Dîvân bugün söylenişleri ve yapıları değişmiş olan kelimelerin kök itibarıyla birbirleriyle ilgili olanlarını tespit etmek için sağlam veriler sunar: *bū*, *būḡu*, *būḡ*, pus kelimeleri arasındaki anlam ilgisi gibi:

bū 'buḡu, duman' eşiş *būsi* ay buḡāru 'l-ḳidri wa-ḡayrihā. [535-268a/10]. Tencerenin ve başkasının buḡusu. Yapı bakımından krş. *tū* 'tüy'. *bū+ḡ* 'buḡu, duman' Yapı bakımından krş. *tūy* 'tüy'. *bū+ḡu* 'buḡu, duman'. *bū+ḡ* 'keder, duman'. *Pus* < *bū+s* 'pus, sis, duman'. Yapı bakımından krş. *tūs* 'tüy, renk'.

Kâşgarlı, bugünkü Türkçe söz varlığında yer alan bazı çeviri veya yarı çeviri şeklinde dile uyarlanmış kelimelerin geçmişe doğru izinin sürülmesinde yol gösterici olabilir: *ḳarzan* 'kocamış ihtiyar' [225-113a] kelimesi gibi. Birebir 'kocamış kadın' şeklinde çevrilebilecek *ḳarı+zan* kelimesi Farsçadan uyarlanmış gibi görülmektedir; Fa. karşılığı için bk. *pīra-zan* 'kocakarı'.

Kelimelerin tarihteki yolculuklarının seyrini takip etmeye başka bir örnek de bugün dilimizde çekürge sürüsü gibi şeklinde kullanılan tabirin geçmişteki şeklidir. *Dîvân'*da çekürge teg sū olarak geçen bu tabirin açıklaması şöyle verilmiştir: "yuşabbahu kaḫratu'l-'iyālî wa 'l-cundu 'l-kaḫfu

fa-yuḳālu çekürge teg sū [245-123a/16] [245-123a/16] ay cundun ka 'l-carādi katāfatan. Çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalıklığı buna benzetilerek çekürge teg sū çekirge ordusu gibi kalabalık asker, denir.” Birleşik yapı içinde geçen sū kelimesi bugün *su başı* < sū başı ‘kumandan’ kelimesindeki yanlış anlaşılma gibi *sūsi* > *sürüsü* > *sürüsü* seyrini göstermiş ve çekürge teg sū > *çekürge sūsi teg > çekirge sürüsü gibi şeklini almış görünmektedir. Birinci hecedeki ünlünün uzunluğu ve kelimenin bütün hâlindeki telaffuzu kulakta aynı etkiyi bırakarak örtüşür: *sūsi* = *sürüsü*. Bugün, çekirge sürüsü gibi tabiri TDK: *Türkçe Sözlük* [A-J]: 789a’da yer almamıştır.

Eski Türkçeden bugünkü Türkçeye küçük bir değişiklikle gelen başka bir kelime de *dalyan* kelimesidir. Bugün Türkçenin söz varlığında yer alan *dalyan gibi* ‘boylu boslu²⁶ tabirindeki *dalyan* kelimesinin bugün /yl/>/ly/ seslerinin yer değişmiş şekliyle göçüşmeli olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kâşgarlı’nın sözlüğünde kelime *taylaḳ er* birleşiminde geçer; açıklaması ve tercümesi şöyledir: “ar-raculu [612-306b/17] ’z-zarīfu ’l-laṭīfu ’l-ḳaddi ’l-waḳī’u ’l-lawni ’n-naḳīyyu ’t-tawbi. wa-aḳtaru mā yusta‘malu hādā [613-307a/01] fi ’l-fityāni. yuḳālu *taylaḳ yigīt* ay şābbun mutakazzizun zarīfun. *taylaḳ*: taylaḳ er ‘İnce, kibar, güzel, boylu boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam.’ Bu kelime daha ziyâde gençlerde kullanılır. *taylaḳ yigīt* ‘Dalyan gibi zarif genç.’ İnce, kibar genç adam. Genç kibarlık tasladı. İki kelimenin mânâları yakın iki kelimenin yapıları da benzerlik göstermektedir: *tay+laḳ* ‘zarif, boylu boslu, parlak yüzlü, temiz giyimli (adam); titiz ve zarif (genç) *tay+uk* ‘genç, zarif ve titiz olan’ [518 259b]. Görüldüğü gibi kelime kökenindeki “incelik ve zariflik” anlamını bugün yitirmiş, yalnızca “boylu boslu” anlamında kullanılır olmuştur.

Kâşgarlı’nın bu muazzam eseri sayesinde eski Türkçedeki bazı ölü kelimelerin bugün farkında olunmadan başka anlamda yeni kelime olarak piyasaya sürüldüğüne de tanıklık etmek mümkündür: *doğa* kelimesi örneğinde olduğu gibi. 1935 tarihli *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda *tabiat* kelimesine karşılık olarak yeni Türkçede tedavüle sokulan *doğa* kelimesi, Fransızca *nature* ‘tabiat’ kelimesinin tercümesi olarak teklif edilmiş olmalıdır. Kelime Latince *nasci*, *nat-* ‘doğmak’ kökünden gelir ve *TDK*

²⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1/908.

Türkçe Sözlük'te de *doğa* 'tabiat' (1042b s.) anlamıyla yer alır. *Dîvân*'da bu kelime, Kâşgarlı tarafından eski Türkçedeki şekliyle *toğa* olarak ve “huwa 'd-dā'u wa-tiḡalu [544-272b/10] 'n-nafasi. yuḡālu minhu *ig toğa* ay ad-dā'u wa-tiḡalu 'n-nafasi” açıklamasıyla kayda geçirilmiştir. Kelimenin anlamı bugünkünden tamamen farklıdır. Kâşgarlı'nın açıklaması “hastalık, iç ağrılığı” şeklinde tercüme edilebilir.

Görüldüğü üzere *Dîvânü lugâti't-Türk*, bugün Türkçenin söz varlığında yer alan bazı kelimelerin nasıl bir yolculukla bugüne ulaştığına, yolda sesinden mânâsına, eşinden yoldaşına neleri kaybettiğine fazlasıyla ışık tutmaktadır. Buna başka bir örnek de *dul* kelimesidir. Bugün Türkçede kullanılan *dul* kelimesi eserde *tul* şeklinde yine 'dul' anlamıyla kaydedilmiştir. Oysa, ilkin Orhon metinlerinde *kız koduz* 'kız dul' ikilemesinde karşımıza çıkan *koduz* kelimesi bugün Türkçede kullanılan *dul* 'dul' kelimesini karşılamaktadır. İkilemedeki *koduz* kelimesi *Dîvân*'da “al-mar'atu 't-tayyibu. [184-092b/05] dul kadın 'gerek ölüm gerek boşanma sebebiyle olsun dul kadın, er görmüş avrat” açıklamasıyla yer alır. Buradan anlaşıldığına göre eski *dul* kelimesinin aslı mânâsı kaybolmuştur; çünkü Kâşgarlı'nın kaydına göre kelime *Dîvân*'da *tül uraḡut* birleşliği “al-armalatu. [501-251a/12] kelimesiyle karşılanmıştır. *Armalat* 'fakir, muhtaç, miskin, kocasız da olsa varlıklı olup ihtiyacı olmayan avrata denmez'. Bu açıklamadan anlaşıldığına göre kelime olarak *dul* yaşamış, kendi mânâsı yerine *koduz* kelimesinin mânâsını yüklenerek bugüne gelmiş; *koduz* kelimesinin ise kendisi unutulup anlamı yaşayabilmiş, bu anlam *dul* kelimesi üzerinden yolculuğuna devam edip bugüne ulaşmıştır.

Dîvân'dan sayılan bu örnekler göstermektedir ki, yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma gibi bir uğraştan önce Türkçenin âbidevî eserleri okunmalı, okutulmalı, güzelce incelenmelidir. Bazı kelimelerin karşılıkları eski Türkçe eserlerde çoktan kaydedilmiş olabilir. Örneğin, *huni* ve *koni* kelimeleri. Bugünkü Türkçeye Arapça üzerinden geçen Eski Yunanca *huni* [< Eski Yunanca *hoánē* χόανη veya *hōnē* χώνη] ve Fransızca üzerinden geçen *koni* [< Fr. *cône* << Eski Yunanca *kōnos* κώνος “1. çam kozalağı, 2. bir ucu sivri nesne, koni”]²⁷ kelimelerinin anlamlarıyla örtüşen bir kelimeyi Kâşgarlı kayda geçirmiştir: *kurma*. Kelime için verdiği

²⁷ Nişanyan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 2022; Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1/789.

açıklama ile yukarıdakileri karşılaştırmız: al-maḥrūṭu min kulli şay'in. [218-109b/10] “huni biçiminde olan altı dar üstü geniş olan her şey”.

TDK tarafından basılan 1942 tarihli *Felsefe ve Gramer Terimleri* sözlüğünde teori ve nazariye kelimelerine karşılık olarak *kuram* kelimesi ‘görüş, nazariye, teori’ anlamında türetilmiştir. Bugünkü TDK *Türkçe Sözlük*'te²⁸ aynı anlamda yer alır ve yaygın bir şekilde kullanılır. Nişanyan'ın tespiti-ne göre ise ilk olarak 1935 senesi *Cumhuriyet* gazetesinde *bünye* kelimesine karşılık olarak türetilmiş yeni bir kelimedir: “yapılış, kuruluş, kuram”.²⁹ Hâlbuki Kâşgarlı, kelimenin Türkçede zaten var olduğunu çok önceden kayda geçirmiştir: *kuram* kişiler ay an-nāsu 'l-culūsu 'alā [208-104b/09] 'l-marātibi kamā yuclasu fī bābi 'l-maliki. Rütbesine, mertebesine göre (oturan). Ne var ki, burada görüldüğü üzere kelime “mertebe” anlamındadır. Masa başında ve üzerinde oturduğu hazineden habersizce kelime türetmenin nasıl sonuç verdiğinin canlı örneği olan bu yeni kelimenin kökü olan *kur* ‘mertebe’ ile “görüş, nazariye, teori” anlamındaki sonradan türetilmişin mânâ itibarıyla hiçbir alakası yoktur. *Kuram* yapı olarak nasıl izah edilecektir? < *kur+am*, *kur+a-m* olmamalıdır. Aradaki anlam farkı açıklanmağa muhtaçtır. Türkçe söz yapımında az görülen {+Am} eki için çeşitli Türk dillerinden şu malzeme vardır: *agram* ‘ağırlık’, *birem* ‘bire’, *dördem* ‘dördüz, dördü bir arada, dördü birden, dörtnala’, *esem* ‘hatıra’, *gögem* ‘1. Hayvanlara zarar veren gök renkli bir çeşit sinek ya da böcek. 2. Bir çeşit yabanî, ekşi erik. 3. Koyun, keçi gibi hayvanların, ilkyazda yeşil ot yedikten sonraki dışkısı. 4. Yapraklanmış ekin’, *güzem* ‘güzün kırkılan koyunun yünü’, *kaynam* ‘kayın’, *kökem* ‘bağlam’, *küzem* ‘güz mevsimi’, *özem* ‘benlik’, *üçem* ‘üçüz, üçü bir arada, üç kat, üç yav-rulu, üç kuzulmuş koyun’, *üstem* ‘at eyerine işlenen altın gümüş işleme’, *yemişem* ‘ağacı dikenli kırmızı meyveli ağaç’.

Türkçeye Arapçadan geçmiş *makas* için eski Türkçe metinlerde yine başka bir dilden alıntı olan *sındı~sındu* kullanılır. Kâşgarlı'da *makas* için bu kelime yanında *kōş biçek* ve *bıçguç* kayıtları da yer alır:

kōş biçek ‘çifte bıçak’. Bu kelime bir şekil tercümesi olarak görünmektedir ve *Dîvân*'da kullanılan üç karılıktan biridir. Öbürleri:

²⁸ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 2/2161.

²⁹ Nişanyan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 2022.

kıftu al-miḳrāḏu. bi-luġati Çigil [210-105b/04] Makas. igil lehçesinde.

sındu [211-106a/01] al-miḳrāḏu. Makas.

bııu al-miḳrāḏu [227-114a/11]. Makas.

Son olarak, *Divân*'da geçen *köürme oak* kelimesini de okuyucunun dikkatine sunmak yerinde olacaktır. Sobanın henüz icad edilmediği zamanlarda köz hâlindeki ateşin, taşımaġa müsait bir ocak hâline getirilmiş ayaklı ve kulplu büyük tepsi yani mangal içine konulmasıyla ısınılır imiş. Arapçadan Türkçeye geçen *mangal* (< Ar. *manḳal* √ *n-k-l*) kelimesinin tam da anlamına uygun bir şekilde eski Türkçede bir kelime kullanıldığı görülmektedir: *köürme oak* al-kānūnu 'llaḏi yunḳalu min mawḏi^{cin} [246-123b/04] ilā mawḏi^{cin}. Bir yerden öbür yere taşınır ocak.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, bu kıymetli eser hâlen daha günümüze ışık tutmaktadır. Ancak, böyle mühim bir eseri sadece “büyük eserdir, muazzamdır, ilk eserdir, pek kıymetlidir... ilh.” gibi övgü dolu cümlelerle köpürtüp övülür, övünülür ama okunmaz bir eser hâline getirmemek gerekir. “Başkaları çalıştı, biz neyini alışşalım” demek, bilakis Kilisli'nin “Bu eser, bin kişi tarafından bin kere daha tercüme edilmelidir” sözüne ilaveten “onca güçlüğü göze alarak bin kere daha her seferinde daha dikkatlice okuyarak yeniden yeniden tercüme edilmelidir” deyip bu bahsi bitirelim.